

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՎԵՐԱԹՈՒՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ

ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

1991 թ. Հայաստանի ամկախացումից անմիջապես հետո հողի մասնավորեցումով շատ արագ կերպով և միանգամից հեղաշրջվեց գյուղացիության կյանքը: Գյուղում հանդես եկան հողային և տնտեսական նոր հարաբերություններ: Հանրային սեփականության երկու ձևերի հիմքի վրա գործող համակարգը փլուզվեց, և սկսեց ձևավորվել սոցիալ-տնտեսական նոր համակարգ, որի հիմքը մասնավոր սեփականությունն է: Արմատապես փոխվեց գյուղական բնակչության սոցիալական կառուցվածքը, վերացան կոլտնտեսային գյուղացիությունն ու գյուղական բանվոր դասակարգը, սկսեց սոցիալական շերտավորման տևական գործընթաց, առաջ եկավ մանր սեփականատեր գյուղացիությունը, սկսեց ձևավորվել նաև գյուղական հարուստների խավը:

Հապճեպ կատարված ագրարային վերափոխումները կտրուկ փոխեցին գյուղի սոցիալական վիճակը, որը բնութագրվում էր գյուղական հասարակության խիստ ու արագ բեռնացմամբ, գյուղական բնակչության սոցիալական շերտավորմամբ, ինչը գնալով խորանում էր: Ճիշտ է նկատում ազգագրագետ Ս. Գաբրիելյանը, երբ գրում է. «խորհրդային համակարգը, չնայած նրանում առկա թերություններին, ապահովում էր անհրաժեշտ նվազագույն կենսամիջոցներ: Երաշխավորված նվազագույնը խորհրդային համակարգի կարևոր առավելություններից էր, ուստի կտրուկ հրաժարումը դրանից վտանգում էր ոչ միայն տասնամյակների ընթացքում կայունացած տնտեսական, այլև հասարակական մշակութային հարաբերությունները: Այս և գյուղի վիճակը պայմանավորող բազմաթիվ այլ

գործոնները հաշվի չառնվեցին հանրապետության ղեկավարության կողմից, և 1991 թ. սկսվեց զանգվածային սեփականաշնորհումը»¹:

Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի գյուղի, որտեղ կարծեք թե ստեղծվել էր միատարրություն, չկային խիստ բևեռացում, հարուստների ու աղքատների խավեր: 20-րդ դարի վերջին տասնամյակում Հայաստանում կատարված ագրարային վերափոխումները նպաստեցին գյուղական բնակչության սոցիալական շերտավորմանը. սկսեցին ձևավորվել սոցիալական տարբեր՝ հարուստների, աղքատների, ինչպես նաև միջին հնարավորություններ ունեցողների խմբեր: Անշուշտ, շերտավորման այդ գործընթացը տարբերվում էր քաղաքային բնակչության շերտավորումից: Գյուղում հողի և արտադրության այլ միջոցների սեփականաշնորհումը, չնայած տեղ գտած թերություններին և անօրինականություններին, հիմնականում սոցիալապես արդար կատարվեց: Դրա հետևանքով գյուղը սոցիալապես այնպես չբևեռացվեց, ինչպես քաղաքը: Գյուղում սոցիալական շերտավորման գործընթացը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ առաջինը 1991-2000 թթ. և երկրորդը՝ 2001 թ. սկսած, երբ կատարվեց հողի իրավական ամրագրումը, հողի շուկայի ձևավորումը բերվեց իրավական դաշտ, հողը մտավ ապրանքային շրջանառության մեջ:

Աղքատության մակարդակը գյուղական վայրերում 1996-2001 թթ. եղել է ավելի ցածր, քան միջին հանրապետականը: 2001 թ. աղքատ է եղել գյուղական բնակչության 48,7 տոկոսը, այդ թվում՝ ծայրահեղ աղքատների թիվը կազմել է 11,3 տոկոս՝ միջին հանրապետական աղքատ և շատ աղքատ բնակչության 50,9 և 16 տոկոսի համեմատ: Քաղաքում բևեռացումը շատ ավելի խորն էր ու մասշտաբային, քան գյուղում:

Ձեռնարկված ագրարային վերափոխումներին հակառակ՝ գյուղը դարձավ աղքատության զոհ, չնայած այն բանին, որ աղքատության մեջ հայտնվելու ռիսկը քաղաքային բնակչության շրջա-

¹ Մ. Գաբրիելյան, Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Ե., 2001, էջ 20:

նում ավելի բարձր էր, քան գյուղական բնակչության շրջանում: Թեև շատ զարմանալի է, որ սեփականություն՝ հող և անասուններ ունեցողը հայտնվում է աղքատության շեմին և այդ հարցում ետ չի մնում քաղաքային բնակչությունից: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ աղքատությունը Հայաստանում 1996 թ. գնահատվել է 54,7 տոկոս (քաղաքում՝ 58,8 տոկոս, գյուղում՝ 48 տոկոս): 1998-1999 թթ. աղքատ է եղել բնակչության 55,0,5 տոկոսը (քաղաքում 58,27 տոկոս, գյուղում՝ 50,76 տոկոս): 2001 թ. աղքատությունը գնահատվել է 50,9 տոկոս, որից 51,9 տոկոսը քաղաքաբնակներն են, 48,7 տոկոսը գյուղաբնակները¹: Թվերը վկայում են, որ եթե 1990-ականների կեսերին, ի տարբերություն քաղաքների, գյուղերում աղքատության ցուցանիշը էականորեն ցածր էր, ապա 2001 թ. աղքատության մակարդակը և՛ գյուղում, և՛ քաղաքում գրեթե հավասար էր: Այսինքն՝ անցած տասնամյակում աղքատության մակարդակը փոխանակ իջնելու՝ բարձրացել է գյուղում: Այդ նշանակում է, որ փաստորեն իջել է նաև գյուղատնտեսության արտադրության մակարդակը:

1990 թ. գյուղատնտեսությունը, եթե կազմում էր համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) 12,6 տոկոսը, ապա 1993 թ. այդ թիվը հասել էր 46,3 տոկոսի: Այդ աճը ոչ թե գյուղատնտեսության ոլորտի զարգացմամբ էր պայմանավորված, այլ՝ տնտեսության մյուս ճյուղերի անմախաղեպ անկմամբ: Այլ խոսքով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց արդյունաբերական նկարագիրը, ինդուստրիալ ագրարային երկրից վերածվեց հիմնականում ագրարային երկրի: Ճիշտ է, տնտեսության մյուս ճյուղերը հաջորդ տարիներին սկսեցին զարգանալ, սակայն գյուղատնտեսությունը շարունակում է մնալ որպես տնտեսության գերակա ոլորտ:

Նկատենք, որ եթե 1990 թ. ՀՆԱ-ում գյուղատնտեսության ցուցանիշը 12,6 տոկոս էր, ապա 1999 թ. այն կազմեց 27,2 տոկոս²: Գյուղատնտեսության գերակա ճյուղ լինելու մասին է վկայում այն, որ 2002 թ. գյուղատնտեսությունում զբաղվածների թվաքանակը

¹ Տե՛ս ՀՀ աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր, Ե., 2003, էջ 28-29:

² Տե՛ս «Իրավունք», N 35, ապրիլ, 2003:

կազմել է ընդհանուր զբաղվածների թվաքանակի 44,4 տոկոսը, իսկ ՀՆԱ-ում գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը՝ 23 տոկոս, այսինքն՝ գյուղատնտեսությունում արտադրողականությունը 1,9 անգամ ցածր է եղել միջինից և 3,1 անգամ ցածր՝ արդյունաբերության արտադրողականությունից¹:

Այս փաստերը վկայում են, որ գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացված վերափոխումները չնպաստեցին աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, այլ, ընդհակառակը, չնայած զբաղվածության մեծ քանակին, գյուղացու աշխատանքի արտադրողականությունն անկում ապրեց: Փոխվեց հայ գյուղացու սոցիալական կարգավիճակը, որը շարունակում է մնալ բավականին ծանր: Ասենք ավելին, գյուղն աղքատացման ավելի մեծ միտում ունի, քանի որ խոշոր ներդրումներ գյուղում, նշված ժամանակահատվածում, չեն կատարվել: 2002 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ վարկային ներդրումները գյուղատնտեսության մեջ կազմել են ընդամենը 7 մլդ դրամ կամ՝ 2001 թ. գյուղատնտեսության ՀՆԱ-ի 2,25 տոկոսը: Արդյունաբերությունում համապատասխան ցուցանիշը 2001 թ. կազմել է ՀՆԱ-ի 13,2 տոկոսը, իսկ ամբողջ տնտեսության համար՝ 8,1 տոկոս²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ գյուղատնտեսությունը հանրապետությունում դարձել է գերակա ոլորտ, հայ գյուղացին իրեն յուրահատուկ աշխատասիրությամբ վերածվել է ինքն իրեն և մասնակիորեն քաղաքային բնակչությանը գյուղմթերքներով սպասարկող ու կերակրող սոցիալական խավի, այնուամենայնիվ չափազանց փոքր է պետության կողմից գյուղացիության հոգսերի նկատմամբ անհրաժեշտ ուշադրությունը:

Գյուղացիության զգալի մասը հայտնվել է աղքատների և մեծ մասամբ ծայրահեղ աղքատների սոցիալական վիճակում: Չնայած ներկայումս աղքատությունը գյուղում նվազեցնելու ջանքերին՝ այն մնում է գյուղական բնակչությանը բնութագրող հիմնական գործոնը:

¹ Տե՛ս ՀՀ աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր, Ե., 2003, էջ 60:

² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 61:

Մասնավորեցումից հետո մեկ-երկու տարում գյուղից կատարվող արտագաղթը նվազեց, բայց երկար չանցած՝ կյանք մտավ հակառակ գործընթացը¹ :

Աղքատությունը և չքավորությունը 1980-ական թվականների վերջերին գոյություն չունեին Դայաստանում թե՛ որպես հասկացություն և թե՛ որպես քաղաքացիների և ընտանիքների փաստացի դրություն: Դա, անշուշտ, չի նշանակում, թե այն ժամանակ հանրապետությունում չկային աղքատներ: Սակայն այդ երևույթը որակ չէր կազմում և չէր խոսում հասարակության մեջ գոյություն ունեցող սոցիալական շերտավորման ու բևեռացման մասին:

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 1990-ական թվականների սկզբին: Կարճ ժամկետում տեղի ունեցավ բնակչության երկու նոր, առաջներում գոյություն չունեցող, կատեգորիաների առաջացում՝ չքավորներ, որին պատկանում էր բնակչության 35-40 տոկոսը, և աղքատներ՝ բնակչության գրեթե կեսը:

Բնակչության 35-40 տոկոսի ամսական միջին շնչային եկամուտները 1996 թ. ցածր էր 20 դոլարից, իսկ մոտ 50 տոկոսինը տատանվում էր 20-50 դոլարի սահմաններում, այսինքն՝ հեռու էին կենսապահովման նվազագույն բյուջեի մեծությունից: 1989-1996 թթ. բնակչության իրական եկամուտները կրճատվեցին 7 անգամ²:

Սոցիալական այդ ծանր պայմաններն առաջ բերեցին համատարած աղքատություն և թշվառություն թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակչության շրջանում:

Կոնկրետ գյուղացիությունն իր աղքատությունը հաղթահարելու համար պետք է ստացած հողամասի վրա վարեր արդյունավետ արտադրական գործունեություն, որի համար պայմաններ չկային:

Չողը գյուղացուն հանձնելով՝ պետությունը հոգ չէր տարել, թե գյուղացին ինչ պայմաններում և ինչ միջոցներով պետք է վարեր

¹Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Դայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը 19-20-րդ.դդ., 21-րդ դ. շեմին, Ե., 2001, էջ 368:

²Տե՛ս Շուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Դայաստանում, Ե., 1997, էջ 51:

իր տնտեսությունը: Գյուղացին զրկվեց գյուղտեխնիկայից և ագրոս-պասարկումից, միայնակ մնաց իր անհամար հոգսերի հետ: Նա ոչ միայն հայտնվեց ապրանքային արտադրություն կազմակերպելու ոչ նպաստավոր պայմաններում, այլ նաև իր արտադրանքը իրացնելու հարցում նույնպես հանդիպեց լուրջ դժվարությունների: Հանդես եկավ գյուղմթերքների վերավաճառողների մի նոր խումբ, որն ըստ էության, իրացնելով գյուղմթերքները, ավելի շահեկան վիճակում է, քան բուն այդ մթերքն արտադրող գյուղացիները: Արտադրող-վաճառող հարաբերությունները, քանի որ կարգավորված չեն փոխշահավետ գործընկերության սկզբունքով, չեն բացառվում գյուղացու արտադրանքի իրացմանը խոչընդոտող հանցավոր դրսևորումները: Սկզբում գյուղացին, կարծեք թե, ուրախ էր, որ հող է ստացել որպես սեփականություն, բայց կարճ ժամանակ հետո արդեն իր արտադրական գործունեության ու տնտեսավարման հարցում հանդիպելով անլուծելի խնդիրների, հիասթափվեց: Այսպես, 1995 թ. սոցիոլոգիական հարցումը ցույց տվեց, որ 1992 թ. գյուղացիների 82 տոկոսը դրական էր տրամադրված կատարված փոփոխության նկատմամբ, երեք տարի հետո այդ տոկոսն իջավ 53-ի: Դրան հակառակ՝ գյուղացիությունը դրական էր վերհիշում կոլտնտեսություններն ու սովխոզները, այսպես, 1992 թ. կոլտնտեսությունների նկատմամբ դրական էր տրամադրված գյուղացիների 11 տոկոսը, երեք տարի հետո՝ 36 տոկոսը: Սովխոզների նկատմամբ՝ համապատասխանաբար 8 տոկոսը և 32 տոկոսը¹:

Սասնատված, մանր հողակտորներ և նվազ անասնազխաքանակ ունեցող ավելի քան 320 հազար գյուղացիական տնտեսությունները պետք է զարգացնեին հանրապետության գյուղատնտեսությունը², ապահովեն ապրանքային արտադրանք և այն էլ առանց պետական լուրջ աջակցության: Բնական է, որ ցանկալի արդյունք չէր ստացվի, այլ ավելի կքայքայվեր ամուր նյութատեխնիկական բազա

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Էկոնոմիկա, հ. 1-3, Ե., 1998, էջ 29, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 1993-1994, էջ 129:

ունեցող խոշոր տնտեսությունը: Փաստորեն, ապրանքային արտադրանք թողարկելու կոչված անհատական տնտեսությունների փոխարեն, ստեղծվեցին փակ բնատնտեսությամբ զբաղվող գյուղացիական մանր տնտեսություններ, որոնք իրենց առջև խնդիր դրեցին ամենից առաջ ապահովել իրենց ընտանիքների նվազագույն կենսամիջոցները, իսկ մի փոքր մասն էլ շուկայում վաճառել: Ցավալի է, որ այս ամենը չէր նախատեսվում գյուղում վերափոխումներն իրականացնողների կողմից, թեև տնտեսությունից և առավելապես գյուղատնտեսությունից անգամ նվազ գիտելիքներ ունեցողն այս բանը պետք է գիտակցեր: Տնտեսության գործնական կառավարման փորձ չունեցող, հաճախ նաև տնտեսությունից անտեղյակ իշխանավորների ու տեղական չինովնիկների կողմից իրականացված մեթոդներով ագրարային վերափոխումները չապահովեցին գյուղացու տնտեսական արդյունավետ գործունեությունը: Բնականաբար չապահովվեցին նաև անհրաժեշտ կենսապայմաններ, և հայ գյուղացիության զգալի մասն ընկավ աղքատության հորձանուտը: Հարկային ծանր բեռը, ջրի, էլեկտրաէներգիայի, պարարտանյութերի, վառելիքի, սերմացուի, հացի գների օրեցօր կամայական թանկացումները, դրան ավելացրած իշխանավորների քմահաճ վերաբերմունքը, ծանր կացության մեջ էին դրել գյուղացիությանը:

Ագրարային վերափոխումները միայն մեկ դրական արդյունք տվեցին. գյուղում վերացավ գործազրկությունը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տեխնիկապես հագեցած խոշոր տնտեսություններում կատարվող աշխատանքի ծավալը կապահանջեր և կբավականացներ 180-185 հազար մարդու զբաղվածություն, մինչդեռ 1995 թ., ըստ վիճակագրության, այդ թիվն անցնում էր 546 հազարից: Այդ ժամանակ հանրապետության նյութական արտադրության բնագավառում զբաղվածների թիվը կազմել է մեկ միլիոն 87 հազար մարդ, որի 50,2 տոկոսը՝ գյուղատնտեսության մեջ: Այսինքն՝ ագրարային վերափոխումներից հետո գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատանք է ստացել 360 հազարից ավել մարդ: Այդ ժամանակ արդյունաբերության մեջ զբաղվածները կազմել են տնտեսութ-

յան մեջ աշխատողների 27,6 տոկոսը¹: Այսինքն՝ ստացվում է, որ 1990-ական թվականների առաջին կեսին արտադրության մեջ բնակչության զբաղվածության առումով Հայաստանն ավելի շատ ագրարային երկիր էր: Շատ թե քիչ ինտենսիվ գյուղատնտեսությունը մի հարվածով վերածվեց էքստենսիվ գյուղատնտեսության, քանի որ սկսեցին անկում ապրել աշխատանքի արտադրողականությունը, բերքատվությունն ու մթերատվությունը:

Կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների լուծարման հետևանքով հանրապետությունում մշակվող, առանց այն էլ փոքր մակերես ունեցող հողակտորներն ավելի մանրատվեցին: Յուրաքանչյուր տնտեսությանը միջին հաշվով հատկացվեց համապատասխանաբար 1,3 և 1,5 հա հողաբաժին²: Առավել բնակեցված և պտղաբեր շրջաններում (Արարատյան դաշտ) տնտեսության միջին հողատարածքը մինչև 0,75 հա էր, երկրի հյուսիս-արևելքում՝ 2,5 հա-ից մի փոքր ավելի³:

Փոքր հողակտորների վրա դժվար էր կազմակերպել ագրոմիջոցառումներ, համակարգված ցանքաշրջանառություն, նորմալ ոռոգում, պարարտացում, մեքենայացում, իսկ անասնապահության մեջ անասնաբուծական աշխատանքների բարձիթող վիճակի հետևանքով աճել էր անասունների ստերջությունը: Բացի դրանից, տեղի էին ունենում ցեղական անասնազվխաքանակի կորուստներ, իջնում էին կաթնատվությունն ու մթերատվությունը: 1990-ական թվականներին ինչպես ողջ հանրապետությունում, այնպես էլ անասնապահության համար նպաստավոր Սյունիքի մարզում զգալիորեն կրճատվել էր անասունների զվխաքանակը: Այսպես, խոշոր եղջերավոր անասունների զվխաքանակը 1970 թ. կազմում էր 59,3, 1980 թ.՝ 64,6, իսկ 1999 թ.՝ ընդամենը 42,0 հազար: Մարզում զգալիորեն անկում ապրեցին նաև անասնապահության մյուս ճյուղերը: Այս փաստը իր դրսևորումն է գտնում նաև հիմնական անասնամթերքների արտադ-

¹ Տե՛ս Հուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, Ե., 1997, էջ 52:

² Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 113, ց. 165, գործ 171, էջ 12:

³ Նույն տեղում, էջ 12

րության մեջ: Եթե 1980 թ. արտադրվել էին 8,5 հազար տոննա միս, 36,9 հազ. տոննա կաթ և 390 տոննա բուրդ, ապա 1998 թ.¹ համապատասխանաբար 7,9 հազ., 41,2 հազ. և 135 տոննա¹: Այդ ամենի հետևանքով ձևավորվեցին ոչ թե ֆերմերական տնտեսություններ, այլ արդյունքում, փաստորեն, ստեղծվեցին խոշորացված տնամերձ տնտեսություններ: Գյուղացիական մանր տնտեսությունների մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ թվերը. գյուղական տնտեսությունների հողատարածքի միջին մեծությունը 1,37 հա էր, ընդ որում, Արարատի մարզում 0,61 հա, Սյունիքում՝ 3 հա: Հանրապետությունում ընդհանուր առմամբ բավական ցածր էր բերքատվությունը: Օրինակ՝ հացահատիկի միջին բերքատվությունը, որը զբաղեցնում էր ամբողջ ցանքատարածությունների մոտ 60 տոկոսը, 1998-2001 թվականներին կազմել է 1608 կիլոգրամ՝ մեկ հա-ից: Այդ նույն ժամանակ աշխարհում մեկ հեկտարից բերքատվությունը կազմել է 2067 կգ, զարգացած երկրներում՝ 4000 կգ, իսկ եվրոպական միությունում՝ 6067 կգ: Մեկ կովի կաթնատվությունը 2001 թ. կազմել է 1000 լիտր, որը 4-5 անգամ ցածր էր զարգացած երկրների ցուցանիշներից²: Բերված թվերը հստակ պատկերացում են տալիս ագրարային վերափոխումներից հետո Հայաստանի գյուղատնտեսության մասին:

Հետևությունը պարզ է. գյուղատնտեսության օպտիմալ զարգացումը պահանջում է միավորել մանր հողակտորները և ստեղծել ֆերմերական խոշոր տնտեսություններ: Իսկ դա նշանակում է, որ պետք է ծավալվեն հողի վարձակալություն, առք ու վաճառք, ստեղծվեն խոշոր տնտեսություններ: Այդ գործընթացն, անշուշտ, իր հերթին նշանակում է գյուղում շերտավորման և բևեռացման ուժեղացում, ագրոպարենային համալիրի բոլոր օղակներում նոր արտադրատնտեսական հարաբերությունների ձևավորում: Այսինքն՝ սկսված ագրովերափոխումները դեռ չավարտված թևակոխեցին

¹ Մ. Գ. Մանասյան, Ա. Թ. Գրիգորյան, Ա. Հ. Պոտոսյան, Սունիքի մարզ, բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Ե., 2002, էջ 119:

² Տե՛ս ՀՀ աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր, Ե., 2003, էջ 24:

իրենց երկրորդ փուլը: Վերջինս սկսվեց շուկայի զարգացմանը նպաստող արձատական նոր քայլով. 2001 թ. ընդունվեց ՀՀ հողային նոր օրենսգիրքը, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ կառավարելու և շրջանառության մեջ դնելու շուկայական առուծախի ենթակա հողատարածքները¹:

Ագրարային վերափոխումները և դրա հետևանքով գյուղացիության կյանքի արձատական փոփոխությունն երկարատև բարդ ու բազմապլան գործընթաց է, որը շարունակվում է առ այսօր: Ճիշտ էր այն շուկայի տարերքին թողնելը: Ինքնահոսն այդ հարցում վտանգավոր է և հղի անցանկալի հետևանքներով: Դեռևս կան չլուծված և լուծման ճանապարհին գտնվող խնդիրներ:

Ձեռնարկելով ագրարային վերափոխումները, գյուղում նոր համակարգին անցման գործընթացը՝ իշխանությունները լուրջ չմոտեցան խնդրին, հողը տվեցին գյուղացուն և մի կողմ քաշվեցին: Բավականին ուշ, հինգ տարի հետո իշխանությունները, կարծեք թե, սթափվեցին և սկսեցին մտահոգվել ու փորձեցին շտկել դրությունը: Նրանք գիտակցեցին, որ անհրաժեշտ է ագրոպարենային ոլորտի զարգացումը դնել ծրագրային հիմքի վրա: Վերլուծելով ագրարային վերափոխումների առաջին տարիների ընթացքն ու փորձը՝ հանրապետության ֆինանսների ու էկոնոմիկայի նախարարությունը մշակեց նմանատիպ մի ծրագիր, որն ընդգրկում էր հանրապետության ագրոպարենային համակարգի զարգացման ուղղությունները մինչև 2005 թ.: 1996 թ. ընդունվեց զարգացման տասը տարվա ծրագիր, որի իրագործումն ընթանալու էր երկու փուլով: Առաջին փուլը նախատեսվում էր 4-5 տարի ժամկետով² և ընդգրկում էր սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացի շարունակման ու մասնավոր հատվածի գերակայության ապահովման հարցերի լուծումը, ագրոպարենային համալիրի կառավարման, պետական կար-

¹ Է. Մինասյան, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Ե., 2003, էջ 104:

² Տե՛ս Հուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, Ե., 1997, էջ 95-97:

գավորման և ծառայությունների մատուցման համակարգի կատարելագործումը: Ծրագիրը նախատեսում էր պարենային ինքնապահովվածության ընդհանուր մակարդակի բարձրացում, որի նպատակը բնակչության հետագա աճող պահանջմունքների բավարարումն էր: Այդ կապակցությամբ իրականացվելու էր համալիրի կարևորագույն ճյուղերի զարգացման նպատակային ծրագիր: Ընդգծվում էին պետական տնտեսական քաղաքականության իրավական դաշտի ընդլայնումը և արտադրաֆինանսական հարաբերությունների հստակեցումն ու կատարելագործումը, որի կապակցությամբ անհրաժեշտ էր մշակել մի շարք օրենքներ և օրենսդրական ակտեր, փոփոխություններ կատարել ընդունված օրենքներում և կատարելագործել դրանք:

Ընդունված ծրագիրը շեշտը դնում էր ագրարային վերափոխումների և գյուղատնտեսության զարգացման պետական կառավարման ապահովման խնդրի վրա, այդ առնչությամբ պահանջվում էր հստակեցնել ագրոպարենային համալիրի կառավարման կառուցվածքն ու իրականացվող գործառույթները վերևից ներքև: Նախատեսվում էր ագրոպարենային համակարգում միջազգային համագործակցության ընդլայնում, արտաքին ինվեստիցիերկայացնել թուրքիայի համար: Ավելացնենք նաև, որ այդ տարիներին Վրաստանում որևէ ընդգծված հակաթուրքական կուսակցություն չկար:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել այն իրողությանը, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Խորհրդային Ռուսաստանի (հանձինս Բ. Լեգրանի) և Հայաստանի Առաջին հանրապետության կողմից ստորագրված Երևանի համաձայնագրում ոչ միայն խոսք չկա դաշնակցության կամ որևէ այլ կուսակցության կամ կազմակերպության գործունեության արգելքի մասին, նույնիսկ ավելին, պայմանավորվածություն կար Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ երկու ծախ դաշնակցականների ներգրավելու, այսինքն դաշնակցականներին անների ներգրավման նպատակով: Նշված խնդիրները պետք է լուծվեին ծրագրի կատարման առաջին փուլում, երկրորդ փուլ-

լում, որն ընդգրկում էր 2001-2005 թթ., նախատեսվում էր լուծել հետևյալ հարցերը.

1. Ագրոպարենային ոլորտի սպասարկումների ու ծառայությունների ընդլայնում, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի և ինտեգրացիոն գործընթացի զարգացում և մրցակցային դաշտի ընդլայնում,

2. կարևոր էր նաև ծրագրային մյուս պահանջը. շուկայական տնտեսավարման պայմաններում պետության և տնտեսավարող սուբյեկտների միջև փոխհարաբերությունների հստակեցումը, պարենային շուկայի հավասարակշռումը, հակամենաշնորհային քաղաքականության իրականացումը, ազատ մրցակցային միջավայրի ընդլայնումը՝ գնորդների շահերի պաշտպանության ճանապարհով: Այս պահանջը բխում էր շուկայական հարաբերությունների պետական կարգավորման անհրաժեշտությունից, որը չպետք է վնասեր ազատ մրցակցությանը, շուկայի կարգավորիչ դերին: Հակամենաշնորհային քաղաքականության իրականացման միջով ենթադրվում էր հավասարակշռել պարենային շուկան՝ պաշտպանելով արտադրանքի և գնորդների շահերը:

Ծրագիրը մշակելիս հաշվի է առնվել նաև ըստ մարզերի հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման ու մասնագիտացման վիճակը, և տրվել են դրանց հետագա խորացման ուղիներն ու քանակական գնահատումները: Ծրագրում որոշակիորեն նշվում է, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում գյուղատնտեսությունը, որպես կանոն, պետք է գտնվի պետության հովանավորության ներքո: Գործնականում դա պետք է արտահայտվեր գյուղատնտեսության ֆինանսական ապահովման, կոնկրետ հարկային, վարկային և դոտացիոն մեխանիզմների կիրառման մեջ: Մինչև 2005 թ. միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից տրվող արտաքին վարկերը պահպանելու էին իրենց կարևորությունն ու մեծ նշանակությունը՝ զուգակցելով տնտեսությունների ներքին ֆինանսական ռեսուրսների հետ: Ծրագրի իրագործման երկրորդ փուլը (2001-2005 թթ.) պահանջում էր 164 միլիոն դոլարի ներդրում: Իսկ ծրագրի հաջող իրականացման արդ-

յունքում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի աճը 1995 թ. նկատմամբ 2005 թ. կազմելու էր շուրջ 30 տոկոս:

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում գյուղացու համար լուրջ խնդիր է արտադրանքի իրացումը, որն առանց պետության աջակցության հնարավոր չէ հաջողությամբ լուծել: Սակայն մինչև օրս չի հաջողվել օպերատիվ ու փոխշահավետ լուծում գտնել արտադրողների և մթերող ու վերամշակող ձեռնարկությունների միջև հարաբերությունների կարգավորման համար: Իսկ դա իր բացասական կնքին է դրել գյուղատնտեսության զարգացման ու գյուղացիության բարելավման վրա:

Գյուղում և գյուղատնտեսության բնագավառում շուկայական հարաբերությունների զարգացումն ու խորացումը, բնականաբար, առաջադրում է նոր խնդիրներ, գլխավորապես հողերի վերաբաշխման և խոշորացման խնդիրը, որն անմիջապես շոշափում է գյուղացիության շահերը: Խնդրի լուծումը կարող է կատարվել հողի առք ու վաճառքի ծավալման միջոցով: Նախ՝ անհրաժեշտ է մշակել օրենքներ և կիրառել տնտեսական այնպիսի լծակներ, որոնցով գյուղացին ստիպված լինի հրաժարվել սեփականաշնորհված հողի այն մասից, որն ինքը չի մշակում և վարձակալության չի տալիս: Նման հողերը 1995 թ. կազմել են շուրջ 80 հազար հեկտար: Բանն այն է, որ գյուղացին հոգեբանորեն դժվար է հաշտվում ստացած հողամասի չմշակած մասից վաճառքի կամ վարձակալության տալու երևույթի հետ: Ահավասիկ, վիճվարչության կողմից անցկացված հարցման արդյունքում 1995 թ. այն հարցին, թե ապագայում ի՞նչ եք մտադիր անել հողի հետ, գյուղացիները պատասխանել են հետևյալ կերպ. վաճառել՝ 13 տոկոս, տալ վարձակալության՝ 10 տոկոս, փոխանակել մեկ այլ արտադրամիջոցի հետ՝ 9 տոկոս, տալ ընտանիքի մեկ այլ անդամի՝ 47 տոկոս, դժվարացել են պատասխանել՝ 21 տոկոս¹:

Արտադրատնտեսական կյանքն ու շուկան, անշուշտ, փոխել են գյուղացու հոգեբանությունը: Նա մասնակցում է հողի առք ու վաճառքին, հողի շուկային, որը կնպաստի հողերի խոշորացմա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53-54:

նը, ֆերմերական խոշոր տնտեսությունների ստեղծմանը, հողի արդյունավետ օգտագործմանը:

Այդ գործընթացը գյուղում առաջ է բերել սոցիալական որոշակի լարվածություն, գյուղական բնակչության շերտավորման խորացում: Բայց այլ ճանապարհ չկա, քանի որ զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող երկրների փորձը վկայում է, որ մանր հողակտորների վրա ապրանքային արտադրություն կազմակերպել հնարավոր չէ: Միայն ֆերմերական խոշոր տնտեսությունների ստեղծումն է գյուղատնտեսության զարգացման ճիշտ ուղին: Անշուշտ, սոցիալական շերտավորման արդյունքում գյուղում կծեփվորվեն հարուստ գյուղացիների, միջակների և չքավորների կամ վարձու աշխատող գյուղացիների խավ եր: Գյուղում սոցիալական լարվածությունը մեղմելու և սոցիալական շերտերի գոյացումն առանց ցնցումների իրականացնելու գործում լուրջ դեր կարող են կատարել վարկային թափանցիկ և մատչելի քաղաքականությունն ու հարկադրված բեռի թեթևացումը: Դա նոր խթան կհանդիսանա գյուղական բնակչության զբաղվածության և կենսամակարդակի ապահովման համար:

2003 թ. օգոստոսի 8-ին հանրապետության կառավարությունը ընդունեց աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր, որի իրագործման վճռական պայմանը տնտեսական անհամեմատ բարձր աճի ապահովումն է բոլոր ճյուղերի գծով: Քննարկելով գյուղական աղքատության հաղթահարման հիմնական ուղղությունները՝ ծրագիրը, բնականաբար անդրադառնում է նաև գյուղատնտեսության հեռանկարային զարգացման խնդիրներին՝ 2003-2015 թթ. կտրվածքով: Իրավամբ նշվում է, որ գյուղացիական տնտեսությունների ներկայիս ցածր արդյունավետության հիմնական պատճառներից մեկը դրանց տնօրինվող ռեսուրսների և արտադրության փոքր չափերն են, ինչպես նաև՝ հողակտորների մասնատվածությունը, որը մասնավորապես դժվարացնում է նաև կոլեկտիվ ենթակառուցվածքների օգտագործումը: Որպես կարևորագույն խնդիր առաջադրվում է տնտեսությունների խոշորացումը: Այն դիտվում է գյուղատնտեսության արդյունավետության աճի հիմնական մախապայմաններից մեկը, իսկ խոշորացման գլխավոր ու ելակետային

պայմանը հողի շուկայի կայացումն է, որի անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալների ստեղծումը ավարտվել է 2004-2005 թթ.:

Նախատեսվում է ներդնել մասնավորապես հողի շուկայական արժեքի որոշման և օտարման համար անհրաժեշտ մեխանիզմները: Լայնորեն օգտագործվելու է հողի գրավը, որն անհրաժեշտ է գյուղատնտեսության բանկային վարկավորման էական ավելացման համար: Ընդ որում, նախատեսվում է նշված ժամանակահատվածում գյուղատնտեսության զարգացման ծավալներն ավելացնել մոտ 10 անգամ՝ 2015 թ. դրանք հասցնելով ճյուղի ՀՆԱ-ի 11 տոկոսին՝ 2001 թ. 2,3 տոկոսի համեմատ:

Միաժամանակ 2005-2006 թթ. կառավարության ընդունած որոշումներով սկսվեց և ակտիվացավ պահուստային հողերը գյուղական համայնքներին վերադարձնելու և դրանք աճուրդով վաճառելու մի գործընթաց: Դրա հետևանքով կտրուկ նվազեց մասնավոր հողատերերի հողի առքն ու վաճառքը: Աճուրդի հանված պահուստային հողերի գնորդները հիմնականում քաղաքաբնակներ են, ինչպես նաև տեղական ինքնակառավարման մարմիններում վարչական լծակներ ունեցողներ: Փաստորեն խոշոր տնտեսությունների ձևավորումը տեղի է ունենում վարչական միջամտության հետևանքով, որը լուրջ խոչընդոտներ է ստեղծում մանր և միջին արտադրողների համար:

Խոշոր տնտեսությունների առաջացումը հնարավորություն է ստեղծում արդյունավետ և մոր սկզբունքներով կազմակերպել տեխնիկական սպասարկման, գյուղատնտեսական կադրերի պատրաստման, գյուղում աշխատելը խրախուսելու, գյուղացու սոցիալական, կուլտուր-կենցաղային պայմանների բարելավման, գյուղացու՝ համայնքների ճանապարհների վերականգնման, գազաֆիկացման, խմելու ջրի մատակարարման և այլ ենթակառույցների զարգացման համար:

Գյուղում մասնավոր խոշոր հողատիրության խրախուսմանը զուգընթաց, մանր արտադրողի շահերը պաշտպանելու և սոցիալական բևեռացումը հաղթահարելու նպատակով՝ անհրաժեշտ է խթանել կոոպերացիայի տարբեր ձևերը գյուղում: Դրա շնորհիվ տնտես-

վարող սուբյեկտները կապիպանեն իրենց ինքնուրույնությունը: Միաժամանակ անհրաժեշտ է մեծացնել և խրախուսել պետական աջակցությամբ ներդրումները, ցածր տոկոսադրույքով երկարա-ժամկետ վարկերի տրամադրումը փոքր և միջին գյուղացիական տնտեսություններին:

**ЭДУАРД ЗОГРАБЯН
ИИ НАН РА**

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И СОЦИАЛЬНЫЙ
СТАТУС СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АРМЕНИИ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена тем радикальным преобразованиям в деревне, которые произошли в 1991 г., сразу же после провозглашения независимости Армении. Приватизация земли и процесс перехода на рыночные отношения положили начало также и формированию новой социальной структуры. Но этот процесс не гладкий, он сопровождается многохарактерными задачами и определенными проявлениями. Вследствие социального расслоения деревни образовались слои бедных, крайне бедных, средних (середняков) и богатых. Однако, социальная поляризация в деревне не такая уже глубокая, как в городе. Новый этап аграрных преобразований, начавшийся в 2001 г. в деревне, ознаменовался также социальной поляризацией, которая углубила процесс расслоения.